

САВРЕМЕНА ПРОУЧАВАЊА ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ

Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу
САВРЕМЕНА ПРОУЧАВАЊА ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ
Зборник радова са XIV научног скупа младих филолога Србије, одржаног
2. априла 2022. године на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу
Година XIV / Књ. 1

Издавач

Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу

Уређивачки одбор

Проф. др Милош Ковачевић, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
Проф. др Драган Бошковић, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
Проф. др Владимир Поломац, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
Проф. др Никола Бубања, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
Проф. др Јелена Петковић, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
Проф. др Биљана Влашковић Илић, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
Проф. др Анђелка Пејовић, Филолошки факултет, Београд
Проф. др Ала Татаренко, Филолошки факултет Универзитета „Иван Франко“, Лавов, Украјина
Проф. др Миланка Бабић, Филозофски факултет, Универзитет у Источном Сарајеву, Босна и Херцеговина
Проф. др Михај Радан, Факултет за историју, филологију и теологију, Темишвар, Румунија
Проф. др Димка Савова, Факултет за словенску филологију, Софија, Бугарска
Проф. др Душан Маринковић, Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу, Хрватска
Проф. др Персида Лазаревић ди Ђакомо, Универзитет „Г. д Анунцио“, Пескара, Италија

Одговорни уредници

Проф. др Милош Ковачевић
Проф. др Јелена Петковић

Рецензенти

Проф. др Драгана Грујић, Филолошки факултет, Универзитет у Београду
Проф. др Душанка Вујовић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
Проф. др Едита Андрић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
Проф. др Ирена Цветковић Теофиловић, Филозофски факултет, Универзитет у Нишу
Проф. др Јасмина Дражић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
Проф. др Марина Кебара, Филолошко-уметнички факултет, Универзитет у Крагујевцу
Проф. др Милка Николић, Филолошко-уметнички факултет, Универзитет у Крагујевцу
Проф. др Славко Станојчић, Филолошко-уметнички факултет, Универзитет у Крагујевцу
Проф. др Татјана Трајковић, Филозофски факултет, Универзитет у Нишу
Проф. др Харгита Хорват Футо, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
Доц. др Александар Новаковић, Филозофски факултет, Универзитет у Нишу
Доц. др Александра Јанић, Филозофски факултет, Универзитет у Нишу
Доц. др Анета Тривић, Филолошко-уметнички факултет, Универзитет у Крагујевцу
Доц. др Даница Недељковић, Филолошко-уметнички факултет, Универзитет у Крагујевцу
Доц. др Дејан Каравесовић, Филолошко-уметнички факултет, Универзитет у Крагујевцу
Доц. др Ивана Митић, Филозофски факултет, Универзитет у Нишу
Доц. др Јелена Стошић, Филозофски факултет, Универзитет у Нишу
Доц. др Маја Андријевић, Филолошко-уметнички факултет, Универзитет у Крагујевцу
Доц. др Марта Величковић, Филозофски факултет, Универзитет у Нишу
Доц. др Нина Манојловић, Филолошко-уметнички факултет, Универзитет у Крагујевцу
Доц. др Сања Огњановић, Филолошки факултет, Универзитет у Београду
Доц. др Тијана Кукић, Филолошко-уметнички факултет, Универзитет у Крагујевцу

Секретар уредништва

Слађана Станојевић

Зборник радова са XIV научног скупа младих филолога Србије,
одржаног 2. априла 2022. године
на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу

САВРЕМЕНА ПРОУЧАВАЊА ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ

Година XIV / Књ. 1

Крагујевац, 2023.

Исидора З. Јакшић Перовић¹
Крагујевац

МОРФОЛОГИЈА И ТВОРБА РЕЧИ У УЦБЕНИЦИМА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК КАО ЗАВИЧАЈНИ НАМЕЊЕНИХ ДЕЦИ И МЛАДИМА²

Предмет рада је анализа обраде морфологије и творбе речи у уцбеницима за српски језик као завичајни намењених деци и младима. Циљ рада је да покаже на који начин су распоређени одговарајући граматички садржаји по нивоима (почетном, средњем и напредном) у односу на *Заједнички европски референтни оквир за живе језике*. Као корпус смо користили електронски интерактивни уцбенички комплет *Српски – језик мога завичаја* Марине Јањић (2020). Овај комплет уцбеника прати пропозиције одређене *Европским оквиром*, постепено усложњавајући граматичке структуре са сваком наредним нивоом, водећи рачуна о когнитивном развоју деце на датом узрасту, при чему је акценат на комуникативном приступу. Обрада анализираних граматичких јединица одвија се кроз четири језичке вештине (читање, писање, говорење и слушање) на интерактиван и креативан начин, уз поштовање принципа завичајности, те сматрамо овај уцбенички комплет репрезентативним уцбеником за српски језик као завичајни.

Кључне речи: настава за децу и младе, српски као завичајни, онлајн настава српског језика, електронски интерактивни уцбеник, морфологија и творба речи

1. Увод

Последњих година повећано је интересовање за проучавањем завичајних језика у свету³, док су на нашем говорном подручју оваква истраживања тек у зачетку. Радови посвећени српском као завичајном језику углавном се баве методиком наставе, теоријским питањима и указивањем на значај бављења овом тематиком, док се само ретки радови баве конкретним језичким проблемима⁴. Истраживања у овој области тек предстоје, јер су бројна питања још увек нерајашњена, посебно у односу на достигнућа у светској лингвистици⁵.

Предмет овог рада је анализа уцбеничког комплета *Српски – језик мога завичаја* за децу и младе ауторке Марине Јањић (2020). Циљ рада је да покаже на који начин су обрађени морфологија и творба речи у овом комплекту, како су распоређени по нивоима у односу на пропозиције прописане у *Заједничком европском референтном оквиру за живе језике* (2020, у даљем тексту: *Европски оквир*). У анализи смо користили дескриптивну и компаративну методу. Истраживачка питања од којих смо пошли су: да ли је садржај прилагођен нивоу знања и узрасту ученика као и да ли су уцбеници креирани у складу са нивоима предвиђеним у *Европском*

1 isidora.jaksic.sb@gmail.com

2 Истраживање спроведено у раду финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години број 451-03-68/2022-14/200198).

3 На пример: Валдес 2000, Линч 2003, Полински, Кејган 2007, Полински, Сконтрас 2019, Фишман 2001.

4 Од новијих радова у овој области можемо издвојити радове попут: Јовановић, Вучина Симовић 2012, Јањић 2017, 2018, Вулећић 2016, Мијајловић 2018.

5 Да је значај бављења овом темом велики указује број Срба који живе ван граница наше земље. Процењује се да тај број прелази шест милиона, што је готово једнако броју људи српске националности у Србији (Јањић 2018: 149).

оквиру. Наша претпоставка је да су уџбеници прилагођени узрасту ученика и њиховом когнитивном развоју, да на одговарајући начин прате прописане нивое обради наведених граматичких јединица и да овакав тип уџбеника може послужити као пример израде уџбеника намењених учењу српског као завичајног језика.

2. Теоријско-методолошке поставке

У наставку ћемо размотрити терминологију и методологију коришћене у овом истраживању.

2.1. Мајтерњи, сирани и завичајни језик

Када се говори о настави језика, у литератури се обично разграничавају појмови *мајтерњи језик* (J1)⁶ и *сирани језик* (J2), а посебно се издваја и *завичајни језик*⁷. Под матерњим језиком се обично подразумева језик који се научи у детињству у кругу породице, тј. први језик који се усвоји, и обично је то у земљи у којој је тај језик већински и користи се у различитим сферама живота (Монтрал 2012). Када се одређени језик усваја у детињству као први језик, али не буде усвојен у потпуности или буде потиснут под утицајем доминантног језика средине у којој особа живи, реч је о завичајном језику (Валдес 2000, Полински, Кејган 2007). Завичајни језик се разликује од матерњег језика по степену овладавања одређеним сегментима језика и процесима који се дешавају под утицајем доминантног језика, као што су трансфер језичких особина, осиромашење језика, различито постигнуће (Полински, Сконтрас 2019: 3–4). Са друге стране, страни језик се најједноставније може дефинисати као „језик који се учи изван земље у којој се њиме говори, и то, хронолошки гледано, након обављене социјализације на најмање једном језику” (Дурбаба 2011: 57)⁸. Иако по особинама трансфера и различитом постигнућу завичајни језик може бити сличан страном језику, он се од њега разликује зато што подразумева различиту предиспозицију особа које га уче, при чему разлике постоје и на нивоу фонолошких, граматичких, лексичких, писаних и социолошких компетенција (више о овоме в. Јовановић, Вучина Симиновић 2012, Кејган, Дилон 2008).

У складу са поменутиим разликама, јасно је да приступи настави завичајног језика не могу бити поистовећени са наставом матерњег језика, а ни са наставом страног језика. Отуд и материјали који се користе у настави морају бити прилагођени предавању завичајног језика.

2.2. Заједнички европски референцини оквир за живе језике

Заједнички европски оквир за живе језике: учење, настава, оцењивање део је програма Савета Европе, настао са циљем унапређења едукације у области

6 Акроними J1 и J2 односе се на појмове Језик 1 и Језик 2 и ми ћемо их у даљем раду користити у том виду. Ови акроними представљају превод енглеских термина Language 1 и Language 2, који се у англистичкој литератури скраћено обележавају као L1 и L2.

7 Други термини за завичајни језик који се користе у региону су нпр.: *дијаспорни језик* (порекла, *иородични*, *мигрантски*, а на енглеском говорном подручју: *наследни језик*, *језик националне мањине*, *етнички језик*, *кућни језик* и сл. (више о овоме в. Јаџић 2018).

8 У зависности од редоследа усвајања, функционалних одлика и социополитичких карактеристика, могу се разликовати још и *први и други језик* (енг. *first vs. second language*), *примарни и секундарни језик* (енг. *primary vs. secondary language*) и *мањински и већински језик* (енг. *minority vs. majority language*). О томе више в. (Монтрал 2012).

европског језичког и културног наслеђа. Први пут је објављен 2001. године, а затим је имао неколико допуна и реиздања. *Евројски оквир* (2020: 36) распоређује прогрес учења кроз шест заједничких референтних нивоа, који су описани одговарајућим дескрипторима. Ниво *основног корисника* (енг. Basic user) обележен је као А1 и А2, ниво *самосталног корисника* (енг. Independent user) као Б1 и Б2, док је ниво *искусног корисника* (енг. Proficient user) обележен као Ц1 и Ц2. Ови нивои нису апсолутни и често се сегменти појединих компетенција могу међусобно преплитати кроз различите нивое.

У *Евројском оквиру* се као главни циљ приликом стицања језичког знања издваја овладавање комуникативном језичком компетенцијом, која подразумева „свеукупност декларативног знања (знања о језику), процедуралног знања (вештине коришћења језика у конкретном језичком чину), као и персоналних когнитивних способности које омогућавају језичку делатност” (Дурбаба 2011: 157). Дакле, није реч само о овладавању лингвистичким знањима, тј. граматичким правилима и вокабуларом, већ о стицању комплексних вештина рецепције и продукције писане и усмене речи. Разумевање комуникативне језичке компетенције заснива се на примењеној лингвистици, психологији и социополитичким аспектима, на основу чега се издвајају три врсте компетенције – лингвистичка, социолингвистичка и прагматичка:

КОМУНИКАТИВНА ЈЕЗИЧКА КОМПЕТЕНЦИЈА		
ЛИНГВИСТИЧКА КОМПЕТЕНЦИЈА	СОЦИОЛИНГВИСТИЧКА КОМПЕТЕНЦИЈА	ПРАГМАТИЧКА КОМПЕТЕНЦИЈА
Препознавање и овладавање општим лингвистичким, тј. морфосинтаксичким, и вокабуларским опсегом и правилима, фонетско-фонолошким и ортографским елементима, граматичком и семантичком тачношћу, као и вештинама разумевања и употребе писаног и усменог говора.	Познавање различитих социолингвистичких и културних околности неопходних за сналажење у конкретној језичкој средини.	Способност употребе језика у различитим видовима интеракције, кроз остваривање следећих компетенција: флексибилност, сналажење у разним врстама дискурса и дискусија, самостално развијање теме, кохеренција, кохезија и прецизност исказа и тачност у споразумевању.

Табела 1. Приказ комуникативних лингвистичких компетенција према *Евројском оквиру* (2020: 131) и према О. Дурбаби (2011: 157)

2.3. Жан Пијажеова теорија когнитивног развоја и Евројски оквир

Према Жану Пијажеу когнитивни развој деце се може поделити на четири фазе: 1) сензомоторна (од рођења до 2. године), 2) преоперациона фаза (од 2. до 7. године), 3) фаза конкретних операција (од 7. до 11. или 12. године) и 4) фаза формалних операција (од 11. или 12. године и преко)⁹. При томе, сва деца

⁹ Сензомоторна фаза (0–2) заснована је на искуствима која деца доживљавају телесним чулима, у контакту са средином која их окружује, што представља једини извор сазнања у том периоду.

пролазе кроз ове фазе у тачно наведеном редоследу, не прескачући ниједну фазу, јер се оне међусобно надограђују и усложњавају како дете одраста и стиче нова искуства (Шафер, Кит 2007).

За овај рад су важне трећа и четврта фаза, будући да се на њих ослања *Европски оквир*, тачније, његово проширење у виду дескриптора за младе, који су подељени у два дела: први део је намењен младима узраста од 7 до 10 година, а други је за узраст од 11 до 15 година (Сабо 2018а, Сабо 2018б). Оваква подела према старосној доби је направљена управо из угла когнитивне развојне психологије. Седам година је стављено као доња граница, како би се могло примењивати на већину система основног образовања, док је 15 година стављено као горња граница зато што се анализирани узорак старији од овог узраста не разликује од одраслих (Сабо 2018а: 12–13).

2.4. Дескриптори

Навешћемо сада дескрипторе за децу и младе представљене у (Сабо 2018а, 2018б). С обзиром на њихову бројност, размотрићемо само оне који су нам неопходни за анализу уџбеничког комплета и који се односе на комуникативну језичку компетенцију и обраду граматичких јединица.

A1	<ul style="list-style-type: none"> • Може користити изоловане речи или основне изразе са циљем да да једноставну информацију о себи. • Показује ограничену контролу неколиких једноставних граматичких структура и реченичних структура на научен начин.
A2	<ul style="list-style-type: none"> • Може производити свакодневне изразе са циљем да задовољни основне потребе: лични детаљи, дневна рутина, жеље и потребе, тражење информације • Може користити основне реченичне структуре и комуницирати уз помоћ научених фраза, група речи о себи и другим људима итд. • Има ограничен репертоар краткорочно запамћених фраза које покривају предвидљиве животне ситуације; неразумевање и несналажење произилазе из непредвидљивих ситуација
B1	<ul style="list-style-type: none"> • Има довољан опсег језика да опише непредвидљиве ситуације, објашњавајући суштину идеје или проблема са одговарајућом прецизношћу и изражава мисли о апстрактним или културолошким темама, као што су музика или филм. • Има довољно језичко знање да изрази своју личност уз нешто оклевања и парафразиранем тема које се тичу породице, хобија, интересовања, посла, путовања, тренутних догађаја, али лексичка ограничења узрокују повремено понављање и чак потешкоће приликом формулације.

Преоперациону фазу (2–7) карактерише симболичка функција, односно повезивање опажања из спољашње средине са конкретним симболима, што се посебно огледа у језику којим дете овладава у овом периоду. При томе, у овој фази дете није склоно логичком промишљању, већ све доживљава реалистички, онако како види. То се превазилази у фази конкретних операција (7–11), када је способност логичког промишљања далеко развијенија. У тој фази деца могу да модификују и реорганизују своје сликовне и симболичке репрезентације и да формирају логичке закључке приликом непосредног искуственог контакта са објектима и догађајима. Управо су те способности разлог због ког се у већини друштава у свету креће у школу око 6–7 година. Последња фаза (од 11 године и више) подразумева апстрактније размишљање о објектима који нису присутни и опипљиви, о појмовима и идејама, што би, нпр., у школи биле различите математичке операције попут алгебре (Шафер, Кит 2007).

Б2	<ul style="list-style-type: none"> • Има довољан језички опсег за давање јасних описа, изражавање ставова, развијање аргумената без упадљивог тражења речи, користећи комплексне реченичне форме за то. • Има добру команду над једноставним језичким структурама и неким комплексним граматичким формама, иако тежи томе да користи комплексне структуре са нешто непрецизности.
Ц1	<ul style="list-style-type: none"> • Може користити широк опсег комплексних граматичких структура исправно и са приметном флексибилношћу. • Може селектовати одговарајуће формулације из широког језичког опсега, ради исказивања свог мишљења јасно, без икаквих рестрикција.
Ц2	<ul style="list-style-type: none"> • Успоставља доследну граматичку контролу сложених конструкција, чак иако је пажња усмерена на нешто друго (планирање, праћење туђих реакција и сл.).

Табела 2. Дескриптори по нивоима за децу и младе (Сабо 2018а, 2018б).

Почетни ниво (А1 и А2) садржи граматичке јединице које су неопходне за основне комуникативне функције упознавања са другим људима, говорења о породици, свакодневним дешавањима и плановима. Граматички садржај подразумева овладавање фразама које ће омогућити ученику употребу простих конструкција, једноклаузалних реченица, једноставно саопштавање основних информација о себи и другима. Дескриптори за средњи ниво (Б1 и Б2) су знатно сложенији. Можемо видети да су наведене активности које подразумевају слободно изражавање ученика у широком спектру животних ситуација и артикулацију апстрактног мишљења, у виду исказивања личних ставова, размишљања и сл. За тако нешто су потребне далеко сложеније конструкције од оних које се јављају на почетном нивоу. На крају, напредни ниво (Ц1 и Ц2) подразумева слободну комуникацију уз правилно коришћене веома разноврсних реченичних структура приликом говорења о свим животним сферама.

2.5. *Поставке истраживања и методологија*

У истраживању ћемо се бавити анализом електронског интерактивног уџбеничког комплета *Српски – језик мога завичаја* Марине Јанић (2020) (за почетни, средњи и напредни ниво) намењеног деци и младима. Фокусираћемо се на један сегмент, а то су морфологија и творба речи. Циљ нам је да издвојимо морфолошке и творбене елементе у сва три дела уџбеничког комплета, упореди-мо их међусобно и покажемо у којој мери прате критеријуме и компетенције из *Европског оквира*.

У раду су коришћене дескриптивна и компаративна метода. Пошли смо од уџбеника за почетни ниво – *Кад си срећан*, затим смо описали уџбеник за средњи ниво – *О, радосне весици*, и на крају смо издвојили елементе уџбеника за напредни ниво – *Подигни глас*. Након тога смо компаративном методом упоредили ове елементе, како бисмо установили у којој мери се разликују по нивоима и колико прате критеријуме за одговарајуће нивое наведене у *Европском оквиру*, да ли се у уџбеничком садржају води рачуна о принципима поступности и систематичности и о прилагођености материјала нивоу знања и когнитивним способностима ученика. У анализи смо се водили дескрипторима који се наводе у (Сабо 2018а, 2018б), при чему смо објединили узраст од 7 до 10 и од 11 до 15 година, будући да је уџбенички комплет намењен основношколском узрасту, који у српском образовном систему обухвата узрасну границу од 7 до 15 година. Обратили смо пажњу на све три компетенције – лингвистичку, социолингвистичку и прагма-

тичку – при чему је акценат био на лингвистичкој компетенцији, будући да је главна тема обрада морфологије и творбе речи у овим уџбеницима.

3. Анализа

У наставку ћемо представити анализу уџбеника *Српски – језик мога завичаја*. Најпре ћемо размотрити начин обраде морфологије и творбе речи у целом уџбеничком комплету, након тога ћемо описати засебно сваки уџбеник и указати на његов садржај и структуру, а на крају ћемо приступити компаративној анализи.

3.1. Обрада морфолошких и творбених категорија

У овом поглављу ћемо показати како редослед и начин увођења морфолошких и творбених категорија прате пропозиције и дескрипторе из *Европског оквира* предвиђене за сваки ниво и у којој мери воде рачуна о когнитивном развоју ученика.

Граматичка садржаји, правила и инструкције у уџбеничком комплету су једнојезични, на српском језику, са равномерном употребом ћирилице и латинице. Правила су обично визуелно истакнута, графички, фонтом, сликом, и сл., с тим што се води рачуна о томе да буду наведене само информације које су релевантне за развој комуникативне језичке компетенције на одговарајућем нивоу. Дакле, прибегава се процесу дидактизације и употреби сигналне граматике (Дурбаба 2011: 165).

Граматичка грађа се углавном уводи индуктивно-синтетичким приступом. Обично лингвометодички предлогачки задаци који следе за њим садрже нову граматичку јединицу коју ученици настоје да препознају и користе пре него што се о њој експлицитно говори, да би се затим дошло до дефинисања и издвајања правила, што ученици чине самостално или уз помоћ наставника, након чега вежбају причањем или писањем то што су научили, креирајући нове ситуације из реалног живота¹⁰. Ређе су ситуације са дедуктивно-аналитичким приступом, када се најпре директно уведе граматичко правило, након чега следе примери и вежбања којима ученици треба да науче то правило.

Размотрићемо сада како су распоређене морфолошке и творбене категорије у сва три дела уџбеничког комплета (табела 3), каква је разлика међу нивоима, на који начин се у њима остварује граматичка прогресија¹¹ и којим типовима активности и вежбања се активира комуникативна језичка компетенција. Навели

10 Нпр. лекција *Хајде да се играмо* на почетном нивоу полази од краћег дијалога, затим следи драмска радионица са пантомимом и разговор на основу слике. Тек тада следи белешка са увођењем појма глагола – то су „речи којима означавамо радњу, стање и збивање [...] Значи, речи попут: трчим, скачем, седим, гледам, возим, додајем се **називају се глаголи**.” После овог објашњења следе још две активности – цртање и имитација бића и предмета на основу инструкција које даје наставник. Тиме се остварује учење кроз искуствену активност, имитацијом, што је одличан начин за учење у фази конкретних операција.

11 Граматичка прогресија се дели на систематско-парадигматску и ситуациону. Систематско-парадигматски приступ се односи на то да ученици уче граматичка правила у целости, при чему се разликује линеарна прогресија (увођење целе парадигме неке појаве, попут падежа) и циклична прогресија (када се парадигматски облици и правила постепено усложњавају). Ситуациони приступ подразумева да се уведе само она граматичка правила која су неопходна за дату комуникативну ситуацију (на пример, код теме упознавања могу се увести прво, друго и треће лице јединице и друго лице множине глагола *звати*, без коментарисања конјугације овог глагола (Дурбаба 2011: 166).

смо све морфолошке и творбене категорије које се јављају, без обзира на то да ли се о њима говори експлицитно у лекцијама или су присутне само у комуникативној функцији.

<i>Каг си срећан</i> (почетни ниво)	<i>О, радосне вести</i> (средњи ниво)	<i>Подигни глас</i> (напредни ниво)
а) променљиве речи: именице, заменице (личне и присвојне, показне, упитне <i>ко</i> и <i>шта</i> , прилошке), бројеви, глаголи (презент, перфекат, футур први – сложен облик; помоћни глаголи: сам, си, је, смо, сте, су; ћу, ћеш, ће, ћемо, ћете, ће) б) непроменљиве речи: предлози, прилози в) граматичка основа и наставци за облик презентата, перфекта и футура	а) променљиве речи: именице, заменице (упитне и показне), придеви, бројеви, глаголи (презент, перфекат, футур први, императив) б) непроменљиве речи: прилози (месни, упитни и временски), предлози, узвици, везници, речце (<i>да, не</i> , упитне) в) граматичка основа и наставци за облик	а) променљиве речи: именице (врсте), заменице (врсте), придеви (врсте), глаголи (инфинитив, презент, перфекат, футур први, аорист) б) непроменљиве речи в) граматичка основа и наставци за облик (посебно истакнуто: инфинитивна и презентска основа, наставци за облик презентата, перфекта, футура првог – сложен и прост облик, аорист) д) потврдне, одричне и упитне форме глаголских облика љ) префиксација и суфиксација (посебно код компарације придева, творбе именица и глагола)

Табела 3. Распоред морфолошких и творбених елемената у уџбеничком комплету *Српски – језик мога завичаја*

1) Почетни ниво – *Каг си срећан*

Почетни ниво у овом уџбеничком комплету полази од граматичких јединица предвиђених за А1 и А2 и подразумева то да ученици, као носиоци завичајног језика, имају одређено познавање фонетике и фонологије српског језика, као и оба писма, ћириличног и латиничног, те су стога изостављене предбукварска и букварска настава. Ауторка по свој прилици креће од тога да је реч о ученицима који уче завичајни језик, што подразумева да су одређене његове елементе већ усвојили у свом окружењу.

Као што се може видети из табеле 3, морфолошке и творбене категорије које се појављују на почетном нивоу односе се на врсте речи којима је неопходно именовати појмове, поставити питања о особама и стварима, показати на некога или на нешто, говорити о активностима у садашњости, прошлости и будућности, тј. у питању су елементи неопходни за основне комуникативне ситуације. На овом нивоу нема експлицитног говорења о творби речи. У употреби су само основни облици променљивих и непроменљивих речи. Циљ је оспособљавање ученика да интерактивним вежбањима, понављањима и имитацијом успеју да овладају комуникативном језичком компетенцијом. Ово је у складу са дескрипторима за А1 и А2 ниво (табела 2) и прилагођено је фази конкретних операција, будући да је акценат на ситуационој прогресији, односно на овладавању основ-

ним конструкцијама кроз комуникативне активности, без експлицитног говорења о лингвистичким елементима. Суштина је, дакле, у томе да се одређене фразе уче без улажења у парадигматске обрасце, уз увођење тзв. готових конструкција (Дурбаба 2011: 166). На пример, ученици уче да употребљавају изразе попут *разумем, зовем се* и сл., а да није било речи о парадигматским облицима, транзитивности или рефлексивности глагола *разумети* и *звати се*.

Врсте речи о којима се експлицитно говори обрађују се индуктивним приступом, након што су биле уведене одговарајућим лингвометодичким предлошком, снимком или песмом, вежбањима и разговором о теми лекције, уз употребу конкретне морфолошке категорије. На пример, глаголски облици се не именују, само се кратко систематско-парадигматским приступом линеарно представи парадигма једног облика и означи да је у питању садашње, прошло или будуће време, без коментарисања облика помоћних глагола, наставака за облик и сл., што је нешто о чему деца на том когнитивном развоју могу да говоре и да разумеју. Са друге стране, обрађују се предлози и прилози за простор и време, јер је то нешто што се на том узрасту може искуствено доживети, разумети и научити.

2) Средњи ниво – *О, радосне вести*

На средњем нивоу се у уџбеничком комплету обрађују граматичке јединице неопходне за активности које подразумевају слободно изражавање ученика у широком спектру животних ситуација, почевши од неких уобичајених, свакодневних дешавања, попут породичних активности, хобија, путовања, пословних дешавања, до артикулације апстрактног мишљења, у виду исказивања личних ставова, размишљања и сл. Обрађују се веће, комплексније синтаксичке структуре и појмови, као што су то различите комуникативне функције независних предикатских реченица (потврдне, упитне, узвичне и заповедне реченице) и синтаксичке функције различитих врста речи (глаголски и именски предикат, субјекат, објекат, прилошке одредбе за место, време и начин, атрибут). Ученици се, дакле, упознају са морфолошким и творбеним одликама нових врста речи, али се сада њихово знање проширује и на то какву све функцију ове речи могу имати. Ипак, ни на овом нивоу нема експлицитног говорења о творби речи.

Показаћемо то на примеру лекције *Приче моје баке*. Ова лекција започиње лингвометодичким предлошком у којем два главна лика Милица и Милан говоре о својим бакама и рођендану једне од њих. У тексту се користе различите врсте речи и задатак ученика је да након прочитаног текста издвоје променљиве врсте речи – именице, заменице, придеве, бројеве и глаголе. Оваква врста задатка представља обнављање и систематизовање онога са чиме су се ученици упознали на претходном нивоу. Следећи задатак је систематизовање знања о глаголским временима. На почетном нивоу су глаголска времена учена одвојено, са нагласком на схватању временске линије и када се заправо дешава глаголска радња, док се овде та времена стављају заједно и упоређују се глаголски облици презент, перфекат и футур. Задатак ученика је да промене време вршења радње мењајући глаголске облике који су им понуђени. Затим се прелази на комуникативни метод и разговор о баки ученика, користећи изразе и променљиве и непроменљиве речи научене у овој лекцији.

Можемо закључити да и на средњем нивоу постоји разноврсност вежбања која доприносе когнитивном развоју ученика, прате дескрипторе предвиђене за Б1 и Б2 ниво и помажу ученицима да овладају комуникативном језичком компетенцијом. Њени социолингвистички параметри остварују се путем принципа

завичајности (нпр. у лекцији *Хајдучи*) и упознавања са друштвеним контекстом употребе језика и настојањем да ученици коришћењем одговарајућих говорних чинова у разним животним ситуацијама науче да се сналазе у реалном српском окружењу. Према томе, ради се о комбинацији систематско-парадигматског и ситуационог приступа, при чему ученици долазе до закључака и дедуктивним и индуктивним путем. Овакав приступ прилагођен је прелазу из фазе конкретних операција у фазу формалних операција, јер се одређена појава најпре контекстуализује и учи путем искуства и понављања, а затим се о њој говори на апстрактнији начин, увођењем термилолошких одредница и парадигматских низова и стицањем металингвистичког знања.

3) Напредни ниво – *Поқижни глас!*

Лекције у трећем делу уџбеничког комплета намењеног напредном нивоу обилују сложеним структурама и разноврсним темама које ученике подстичу на самосталну употребу сложених граматичких елемената. На овом нивоу се уводе неке нове компоненте, са којима се ученици нису уопште сусрели до тада: прозодија, падежи и њихова значења, подврсте различитих врста речи (именица, заменица, придева), творба и конјугација глаголских облика који су до сад учени (презент, пефекат и футур први) и увођење новог глаголског облика (аориста) и још неких граматичких категорија попут бројивости, граматичког и природног рода и сл. Велика пажња посвећена је деклинацији и конјугацији, категоријама о којима се може говорити тек сада у фази формалних операција ученика, када су њихови когнитивни капацитети развијени довољно да могу да размишљају и примењују апстрактне идеје и појмове. Све ове апстрактне граматичке структуре обрађују се комуникативном методом, уз комбинацију систематско-парадигматског и ситуационог граматичког приступа. Када је реч о учењу парадигми, води се рачуна о цикличној прогресији, нпр. у случају учења падежа, када се најпре линеарном прогресијом најављује цела падежна парадигма, а затим се циклично кроз лекције сваки падеж, његове функције и значења засебно обрађују. Разноврсна и богата граматичка вежбања уметнута су у различите теме из реалног контекста српске културе, књижевности, историје и сл., чиме се остварује принцип завичајности.

Што се тиче морфологије и творбе речи, циљ је да ученици усвоје металингвистичко знање, тј. да се упознају теоријски са сложеним морфолошким и творбеним системом српског језика. Постоји доста подела врста речи, као и творбених образаца који укључују издвајање творбених основа, наставака за облик (на пример, код грађења глаголских облика) или префикса и суфикса (код компарације придева).

Навешћемо пример обраде презента у оквиру лекције *Плава звезда*. Лекција почиње озвученим лингвометодичким предлошком, након којег следује дијалог о тексту песме, њеном смислу и утиску који је оставила на читаоце. Затим је дат преглед глагола апстрактније семантике, мисаоних процеса, глагола перцепције и сл. (нпр. *веровајћии, сејћиии се, сањајћии, чујћии, знајћии* и сл.), као и глагола добијених префиксацијом или суфиксацијом, различитог глаголског вида (нпр. *засјајћии, исцјустијћии, сјиигнујћии, ухвајћиии* и сл.), за којима следи низ питања и задатака који захтевају апстрактно резонување и металингвистичко знање, у којима је, на пример, потребно глаголе ставити у одговарајуће лице, род или број, да би се на крају прешло на творбу презента, кроз издвајање инфинитивне основе и наставака за облик, уз навођење форми за потврдни, одрични и упитни

облик. Сва правила су графички издвојена другом бојом или обликом, као и различитим фонтом слова.

Будући да дескриптори за младе подразумевају узраст до 15 година, а то је баш узраст који предвиђа и овај уџбеник, све преко тога сматра се да припада образовању одраслих. У складу са тиме можемо претпоставити зашто су из уџбеничког комплета *Српски – језик мога завичаја* изостављене неке сложене граматичке јединице, попут глаголског вида, глаголских облика (потенцијала, футаура другог), сложених реченица и сл. Сви ти елементи подразумевају доста апстрактније резонување, које захтева развијенији когнитивни систем, што на предвиђеном основношколском узрасту још увек није потпуно.

4. Компаративна анализа

У овом сегменту рада упоредићемо сва три дела уџбеничког комплета и навести закључке о њиховим сличностима и по чему се међусобно разликују.

4.1.1. Заједничке особине

Уџбеници за почетни, средњи и напредни ниво имају уједначену структуру. Обрада морфологије и творбе речи заснива се на комуникативном методу, односно на томе да се граматичке јединице које се уче или обнављају нађу у реалном контексту и да се ученицима да могућност да научено примене, креирајући своје примере и учествујући активно у комуникацији. Сва три дела уџбеничког комплета доприносе развоју комуникативне језичке компетенције кроз четири вештине: читање, писање, говорење и слушање.

Дидактичко-методички приступ усклађен је са очекиваним когнитивним процесима деце на овом узрасту. Нове јединице се уводе по начелу поступности и систематичности, водећи рачуна о примерености узрасту ученика, њиховој свесној активности приликом учења и принципу завичајности. Граматичка прогресија се остварује комбинацијом систематско-парадигматског и ситуационог приступа у зависности од теме лекције, сложености граматичке јединице и комуникативне функције коју је неопходно остварити.

4.1.2. Разлике

Што се тиче морфолошких и творбених елемената на почетном нивоу, о њима ученици сазнају само основне информације, у виду упознавања са основним категоријама довољним за вршење основних комуникативних функција. Сами материјали и задаци сложенији су у односу на граматичке секвенце и прилагођени су реалним животним комуникацијама и природном говору. Ово је у складу са ауторкиним ставом да је на А1 и А2 нивоу „језичка функционалност изнад граматичке нормативности”, а „комуникација испред граматичке теорије”, док су на Б1 и Б2 нивоу граматичка објашњења знатно сложенија, а на Ц1 и Ц2 нивоу се очекује да су ученици њима у потпуности овладали (Јањић 2018: 156).

Оно што се може издвојити у уџбенику за средњи ниво као највећа разлика у односу на претходни ниво је обрада морфолошких и творбених јединица које ће ученику омогућити сналажење у непредвидљивим ситуацијама, исказивање сопственог мишљења о свету који га окружује, уз коришћење комплексних структура. Дакле, настоји се да се лингвистичка компетенција подигне на виши степен, док је акценат на комуникативној способности још већи. Уџбеником се

покривају разне врсте речи, много се више него на почетном нивоу обрађују непроменљиве врсте речи, као и глаголска времена, при чему се обрађује и синтакса, о којој није било речи на почетном нивоу.

На напредном нивоу је комплексност граматичких јединица већа него на претходним нивоима. Многе граматичке компоненте у овом уџбенику захтевају активирање когнитивних образаца који ће ученику помоћи да разуме апстрактније и сложеније појмове. Као посебно изазовне јединице можемо издвојити прозодијске елементе, обраду падежа и творбу глаголских времена. Ученици су се делимично срили са морфолошким и творбеним терминима у вези са глаголским временима на средњем нивоу, када је било речи о глаголском предикату. Међутим, сада је обрада глаголских времена и њихове творбе и функције далеко сложенија, јер обухвата појмове попут конјугације, творбене основе, наставака за облик и сл. Може се рећи да постепено усложњавање наставних јединица прати очекивану динамику развоја апстрактног мишљења на основу Жан Пијажеове теорије когнитивног развоја, што је и у складу са дескрипторима из *Европског оквира*.

5. Импликације за наставну праксу

Уџбенички комплет *Српски – језик мога завичаја* представља новину не само када су у питању електронски уџбеници већ и настава српског језика као завичајног. Може се користити са ученицима из дијаспоре како за учење о граматичком систему српског језика, тако и за упознавање са богатом српском културом, историјом, традицијом, уметношћу.

Предности овог уџбеничког комплета за наставу састоје се у следећем: а) велики број интерактивних вежбања која подстичу креативност и самосталност ученика; б) постојање снимака и звучних записа који ученику омогућавају додир са живим језиком; в) доступност уџбеника са електронских уређаја било где у свету; г) поступност и систематичност у обради градива; д) прилагођеност узрасту ученика; њ) доминантност комуникативне методе. Као недостатке можемо навести: а) недовољно простора за поједине теме и граматичке јединице, посебно у случају апстрактнијих појмова и конструкција; б) изостанак појединих граматичких јединица; в) недостатак дела са предбукварском и букварском наставом, будући да има ученика који припадају генерацији исељеника која никада није имала никаквог додира са српским језиком.

На крају, при употреби уџбеника треба имати у виду да предвиђени нивои не морају бити коначни за свакога, јер се може десити да ученик који је, на пример, сврстан у Б1 ниво према неким способностима и знањима буде на А2 нивоу, а према другим на Б2 нивоу (Сабо 2018а: 14). Према томе, потребно је уважавати индивидуалне разлике сваког ученика и стога на предавачима остаје извесна слобода у процени тога шта одговара сваком ученику, којим редоследом треба обрађивати појединачне граматичке јединице и како их уклопити у целовит систем наставе српског као завичајног језика.

6. Закључак

Овим радом смо извршили анализу садржаја и структуре уџбеничког комплета за српски језик као завичајни, намењеног деци и младима. У анализу смо укључили обраду морфолошких и творбених компоненти у складу са *Европским оквиром* (2020) и (Сабо 2018а, 2018б). Посматрали смо у којој мери су заступљени одговарајући елементи по нивоима и на који начин су обрађени.

Уџбенички комплет *Српски – језик моџ завичаја* обухвата почетни, средњи и напредни ниво. Морфолошке и творбене категорије на свим нивоима обрађене су уз поступност и равномерност увођења нових, сложенијих структура са сваким наредним нивоом и поштовање принципа завичајности. Граматичке јединице се обрађују кроз све четири језичке вештине: говорење, слушање, читање и писање. Фокус је на комуникативном методу, тј. на употреби језика у реалним комуникативним ситуацијама. Лекције су направљене тако да одговарају когнитивном развоју ученика на основношколском узрасту.

Сматрамо да је постојање првог електронског интерактивног уџбеника за српски језик као завичајни намењеног деци и младима веома значајно за реализацију наставе у нашој дијаспори, посебно због броја Срба који живе изван граница наше земље. Зато анализирани уџбенички комплет можемо сматрати репрезентативним у овој области и надати се да ће он подстаћи креирање нових наставних материјала за српски језик као завичајни, како за децу и младе тако и за одрасле.

Извори

Јањић 2020: М. Јањић, *Кад си срећан*, Ниш: Академска српска асоцијација.

Јањић 2020: М. Јањић, *О радосне вестии*, Ниш: Академска српска асоцијација.

Јањић 2020: М. Јањић, *Подигни глас!*, Ниш: Академска српска асоцијација.

Литература

Валдес 2000: G. Valdes, Introduction, in: *Spanish for Native Speakers*, vol 1, New York: Harcourt College, 1–32.

Вулећић 2016: Ј. Вулећић, Лексичке трансференције у говору Срба у Немачкој: на примеру српске заједнице у Инголштату, Баварска, у: *Етноантрополошки проблеми*, год. 11 св. 1, 601–626.

Дурбаба 2011: О. Дурбаба, *Теорија и пракса учења и наставе страних језика*, Београд: Завод за уџбенике.

Европски оквир 2020: Council of Europe, *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment*, Cambridge: Cambridge University Press.

Јањић 2017: М. Јањић, *Методички хоризонти*, Београд: NМlibris.

Јањић 2018: М. Јањић, Темелјна методолошка питања наставе српског језика у дијаспори, у: *Српска славистиџка – колективна монографија*, том 2: Књижевност, култура, фолклор, питања славистике, радови српске делегације на XVI Међународном конгресу слависта одржаном у Београду 20–27. 8. 2018, Београд: Савез славистичких друштава Србије, Београд: Чигоја штампа.

Јовановић, Вучина Симовић 2012: А. Јовановић, И. Вучина Симовић, Одлике и потребе наставе српског као завичајног језика, у: *Српски језик, књижевност, уметност*. Зборник радова са VI међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (28–29. X 2011), 383–395.

Кејган, Дилон 2008: О. Kagan, K. Dilon, Issues in heritage language learning in the United States, in: Van Deusen Scholl; Hornberger N. H (Eds.), *Encyclopedia of language and education, Volume 2: Second and foreign education*, Springer Science+Business Media LLC, 143–156.

Линч 2003: А. Lynch, The Relationship between Second and Heritage Language Acquisition: Notes on Research and Theory Building, in: *Heritage Language Journal*, 1 (1), 26–43.

- Мијајловић 2018: А. Мијајловић, Специфичности онлајн наставе српског језика у иностранству, у: М. Ковачевић, Ј. Петковић (ур.), *Савремена проучавања језика и књижевности*, IX/1, Крагујевац: ФИЛУМ, 201–213.
- Монтрал 2012: S. Montrul, Is the heritage language like a second language?, *Eurosla Yearbook*.
- Новаковић 2020а: А. Новаковић, *Полифункционалности уџбеничког комплета за учење српског језика као страног*, (докторска дисертација), Ниш: Универзитет у Нишу.
- Новаковић 2020в: А. Новаковић, Уџбеник који помера границе наставе српског језика, *Philologia mediana*, год. 12, бр. 12, 821–826.
- Полински, Кејган 2007: М. Polinsky, O. Kagan, Heritage Language: In the 'Wild' and in the Classroom, in: *Language and Linguistics Compass*, 1 (5), 368–395.
- Полински, Сконтрас 2019: М. Polinsky, G. Scontras, Understanding heritage languages, in: *Bilingualism: Language and Cognition*, 23.
- Сабо 2018а: Т. Szabo, *Common European framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment*. Volume 1: Ages 7–10: Collated representative samples of descriptions of language competences developed for young learners.
- Сабо 2018б: Т. Szabo, *Common European framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment*. Collated representative samples of descriptions of language competences developed for young learners aged 11–15.
- Фишман 2001: J. Fishman, 300-plus years of heritage language education in the United States, Peyton J. K., Ranard D. A., McGinis S. (Eds.), *Heritage languages in America: Preserving a national resource*, Washington, DC & McHenry, IL: Center for Applied Linguistics & Delta Systems, 81–89.
- Шафер, Кит 2007: D. Shaffer, K. Kipp, *Developmental Psychology: Childhood and Adolescence*, Australia: Wadsworth/Thomson, 2007.

MORPHOLOGY AND WORD FORMATION IN TEXTBOOKS FOR SERBIAN AS A HERITAGE LANGUAGE INTENDED FOR CHILDREN AND YOUTH

Summary

The subject of this paper is the analysis of morphology and word formation in textbooks for Serbian as a heritage language intended for children and youth. The aim of this paper is to show how the appropriate grammatical contents are arranged by levels (beginner, intermediate and advanced) in relation to the *Common European framework of reference for languages*. As a corpus, we used the electronic interactive textbook set *Srpski – jezik moga zavičaja*, written by Marina Janjić (2020). This set of textbooks follows the propositions set by the *European framework*, gradually giving more complex grammatical structures with each subsequent level, taking into account the cognitive development of children at a given age, with an emphasis on a communicative approach. The processing of analyzed grammar units takes place through four language skills (reading, writing, speaking and listening) in an interactive and creative way, and we consider this textbook set a representative textbook for Serbian as a heritage language.

Keywords: teaching for children and youth, Serbian as a heritage language, online teaching of Serbian language, electronic interactive textbook, morphology and word formation

Isidora Z. Jakšić Perović